

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерела та історіографія проблеми	7
1.1 Характеристика джерел.....	7
1.2 Історіографія проблеми.....	11
1.3 Трагедія Бабиного Яру в історіографії	19
Розділ 2. Роль гетто та таборів в контексті вирішення «єврейського питання»	27
2.1 Гетто на українських теренах	27
2.2 «Єврейське питання» та тюремна система території рейхскомісаріату «Україна»	31
2.3 Внутрішній побут ув'язнених євреїв	34
Розділ 3. Місця масових страт єврейського населення.....	41
3.1 Бабин Яр.....	41
3.2 Урочище Сосонки.....	47
3.3 Винищення євреїв Херсонської та Миколаївської областей.....	62
Розділ 4. Стратегії виживання в умовах Голокосту.. ..	67
Висновки	72
Список джерел на літератури	77

ВСТУП

Складовою частиною нацистського «нового порядку» в Україні стало тотальне знищення єврейського населення. Реалізація ідеологічного підґрунтя нацизму – доктрини расистського антисемітизму – спричинила, зрештою, істотні диспропорції в етнічному складі населення повоєнної України, втрати нею вагомій частини соціальної спадщини та відповідно значного інтелектуального, соціокультурного, генетичного потенціалу.

Оголосивши євреїв своїми расовими та політичними (як ніби носіїв ідеології більшовизму) супротивниками, німецькі окупанти прагнули скористатися пропагандистськими й ментальними стереотипами, негативними наслідками діяльності сталінського тоталітарного режиму, сформувати на цій основі колабораціонізм як масове соціально-політичне явище й поряд з діяльністю айнзатцгруп використати окремих представників інших етнічних груп в Україні, що стали колаборантами, для здійснення своїх расистських планів. Незважаючи на екстремальні умови нацистського окупаційного режиму, значна кількість громадян, ризикуючи життям, рятувала співвітчизників.

У роки нацистської окупації було знищено понад півтори мільйони українських євреїв. Більшість загинула внаслідок депортацій до таборів смерті і масових розстрілів на місцях. Також, багато євреїв померли через нелюдські умови перебування в гетто, тюрмах і таборах примусової праці. Ґрунтовне вивчення Голокосту в Україні необхідне для розуміння історичних процесів, які відбувались на українських землях протягом Другої світової війни.

Актуальність дослідження. Вивчення Голокосту – це не тільки погляд у минуле, це протидія будь-яким аналогіям у майбутньому. Злочини такого характеру отримали чітке визначення в правовому полі та категорично засуджуються міжнародною світовою спільнотою. Дослідження історії геноцидів дозволяє забезпечити суспільство потрібною інформацією на цю тему. Збереження пам'яті про жертви нацистського режиму необхідне, аби подібне ніколи не повторилося.

З іншого боку, аналіз наявної історіографії свідчить, що на даний момент не має жодного комплексного дослідження обраної теми. Тому дане дослідження покликане частково заповнити цю прогалину. Також питання стратегії виживання єврейського населення лишаються недостатньо висвітленими в історіографії, а в окремих місцях – не вивченими взагалі, отже – заслуговують на спеціальне дослідження.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі широкої джерельної бази провести комплексний аналіз особливостей Голокосту та його наслідків в рейхскомісаріаті «Україна».

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- визначити інформаційний потенціал джерельної бази дослідження;
- здійснити історіографічний аналіз праць, що стосуються історії дослідження політики Голокосту на території рейхскомісаріату «Україна»;
- відзначити особливості висвітлення в історіографії життя єврейської групи на теренах рейхскомісаріату «Україна»;
- висвітлити маловідомі сторінки історії Голокосту;
- проаналізувати факти вбивства жертв Голокосту та місця масових страт;
- здійснити історіографічний аналіз праць, що стосуються трагедії Бабиного Яру;
- висвітлити соціально–економічне становище, побут, освітнє, релігійне, культурне життя полонених євреїв;
- висвітлити репресії німецької влади щодо єврейського населення.

Об'єктом дослідження є рейхскомісаріат «Україна».

Предметом дослідження є висвітлення історії нацистської політики Голокосту та стратегії виживання євреїв в рейхскомісаріаті «Україна».

Хронологічні межі дослідження охоплюють період вересень 1941 р. – серпень 1944 р. Нижня-Верхня хронологічна межа обумовлена датою утворення рейхскомісаріату «Україна», а нижня – його скасуванням, що узгоджується із загальноприйнятою в українській історіографії періодизацією Другої світової війни та окупації України.

Територіальні межі дослідження охоплюють всю територію рейхскомісаріату «Україна», котрий включав в себе Волинь, Полісся, Правобережжя, і частину Полтавщини; при подальшому просуванні німецьких військ 2 вересня 1942 р. була приєднана Полтавщина і Запорізька область. До складу рейхскомісаріату також входили і південноукраїнські землі на схід від р. Південний Буг (в цілому 12 областей України).

У роботі використані загальнонаукові методи аналізу, індукції, опису, логічний (синхронний) та історичний (діахронний) методи, що дозволили провести аналіз праць дослідників в межах одного періоду, тобто в сучасній Україні, і водночас визначити проблематику праць, присвячених проблемі, у широкому часовому діапазоні. Одним з головних методів роботи був спеціально-історичний історико-порівняльний метод, що дозволив співставити погляди різних авторів на окремі проблеми історії Голокосту в Україні. Описовий метод допоміг автору детально охарактеризувати історичні події, процеси та явища у регіонах. Також було застосовано хронологічний метод, методи порівняння, аналізу та узагальнення. Комплексне використання різних методів посприяло розкриттю даної теми.

Джерельну базу роботи можна поділити на дві групи. Друковані документальні (офіційні) джерела представлені, зокрема, збірниками документів і матеріалів, які містять директиви, розпорядження, накази, котрі розкривають плани гітлерівської Німеччини щодо України, а також наміри нацистів щодо поневолення і знищення євреїв. В роботі використовувалися збірки документів під редакцією О. Круглова [15] про злочини оперативних груп та команд поліції безпеки й СД на тимчасово окупованій території СРСР у 1941-1944 рр., а також збірка матеріалів Нюрберзького процесу [20] та ін.

Друга група представлена наративними (розповідними) джерелами, до якою відносяться спогади людей, які були учасниками чи свідками трагічних і героїчних подій мають важливу історичну цінність. В роботі використовувалися, зокрема, справи з колекції листування громадян з УНФ «Взаєморозуміння і примирення» [7] а також збірка спогадів «Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941-1944 рр.» [14] та ін.

Історіографія проблеми представлена широким колом української та зарубіжної літератури, у якій в тій або іншій мірі висвітлена історія Голокосту. Голокост як явище вважається дуже добре вивченою проблемою. Перші ґрунтовні публікації почали з'являтися одразу ж після війни. Серед основних фундаментальних праць варто виділити дослідження Гроссмана В. [6], Смоляра Г. [24], Суцкевера А. [27].

Тему масового винищення нацистами євреїв на території рейхскомісаріату фрагментарно висвітлено в історичних дослідженнях Смилова О. [104], Стельниковича С. [105], Нахмановича Н. [85] та ін. Окремі аспекти щодо підготовки та практичної реалізації «акцій» у своїх науково-публіцистичних працях описав Арад Іцхак [36]. Доволі розгорнуто хроніку знищення єврейського населення в Рівненській області подано в праці С. Ситай [14]. Зазначеної теми принагідно торкалися дослідники історії Миколаївщини – Гриневич О. [54] та Сугацька Н. [106; 107; 108].

Також слід згадати комплексні дослідження Дж. Бердза [42] та К. Беркгофа [43; 44]. Ці історики здійснили великий внесок у вивчення основних теоретичних проблем історії переслідування євреїв в роки Другої світової війни.

Структура курсової роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 4 розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

Усього використано тридцять чотири одиниці джерел та вісімдесят дев'ять одиниць літератури. Загальний обсяг роботи вісімдесят шість сторінок.

ВИСНОВКИ

Війна проти СРСР базувалася на принципах, розроблених нацистськими ідеологами. Усі вони сприймали окуповану територію України лише як «життєвий простір» для «вищої раси», поряд з якою не могло бути місця іншим, «неповноцінним» народам. Нацистська політика була спрямована на реалізацію інтересів Німеччини, для якої місцеве населення було не суб'єктом, а об'єктом. Одним із її складових було активне знищення єврейського населення. Це було пов'язано з тим, що німці розглядали євреїв як носіїв більшовизму, опору радянської влади і комуністичного режиму, а після розгортання на окупованій території партизанського руху – як ідейних натхненників останнього. Особливої таємниці з цього окупанти не робили.

Перші «єврейські акції» були спрямовані проти єврейської інтелігенції та євреїв-чоловіків як потенційних рушійних сил опору нацистській політиці. Наприкінці серпня 1941 р. ці акції набули нової якості – вони стали охоплювати усіх євреїв. Тимчасове виключення робилося тільки для тих, хто був зайнятий на різноманітних роботах. Надалі будь-які суттєві зміни в політиці геноциду щодо євреїв місця не мали. Це призвело до фактичного знищення єврейського етносу на території рейхскомісаріату «Україна».

Процес публікації джерел розпочався вже під час Другої світової війни та зразу по завершенні війни. Інформативний потенціал джерел, що друкувалися в СРСР, має фрагментарний характер для розкриття проблеми, тому що завдання істориків полягало у публікації документів, де відображено суспільство під час фашистської окупації в цілому, без виділення окремих національних груп.

Сучасна українська історіографія відрізняється неупередженістю досліджень. З 1991 року з'явилися перші наукові розвідки, які торкаються Голокосту в Україні, здебільшого в різних регіонах. В останній період з'явилися праці, в яких аналізуються загальні питання Голокосту в Україні, пропонуються нові концептуальні підходи та погляди на взаємини між українцями та євреями під час окупації. Можна сказати, що за 20 з гаком років

українська історіографія пройшла значний шлях від невеликих краєзнавчих публікацій до перших дисертаційних досліджень, від синтетичних узагальнюючих праць до більш вузької спеціалізації і проблематизації окремих аспектів долі євреїв на українській території в роки Другої світової війни.

В зарубіжній історіографії здійснювалися та продовжують здійснюватися публікації документів, які критикують закостенілість і консервативність української академічної науки, ігнорування єврейської складової в новому національному наративі, західні дослідники не розуміють, чому українська спільнота істориків відмовляється прийняти давно звичний для заходу підхід мультикультурності історичного минулого, чому проблематика Голокосту 20 років після падіння радянського режиму продовжує замовчуватися і відверто ігноруватися.

Також на основі опрацьованих джерел була висвітлена проблематика думки про велику кількість жертв у Бабиному Яру. Такі вчені, як Г. Тідеманн та Л. Дроб'язко підкреслюють, що Бабин Яр використовували як звалище для спалювання міського сміття, та розстрілів на цьому місці не було. Як вітчизняних так західних фахівців насамперед цікавить місце злочину, точна кількість жертв, виконавці вбивств, прояви місцевої колаборації, а головне, збереження пам'яті про Бабин Яр.

Важливим видається той факт, що дослідниками також розглядалися історичні аспекти трагедії Бабиного Яру не лише як символу Голокосту, одного з найжахливіших місць знищення євреїв у Європі, а й місця нацистських злочинів щодо інших груп населення: ромів (циган), діячів українського національного руху, радянських військовополонених. Багато праць істориків насамперед присвячені саме долі неєврейських жертв Бабиного Яру.

Цілий ряд авторів (Тетяна Пентер, Олександр Круглов, Тетяна Євстаф'єва) представляють та аналізують, з одного боку, кількість жертв та післявоєнну долю злочинців, післявоєнний український (радше радянський)

антисемітизм, суди в Радянській Україні, дивність покарань та замовчування правди у СРСР одразу після війни та багато років поспіль, а з іншого боку, післявоєнну історію місця під назвою «Бабин Яр». Особливе місце в займають праці, що присвячені відображенню трагедії Бабиного Яру в післявоєнній художній літературі. Такі дослідники як (Б. Чорний) дають детальний аналіз не лише відомих, маловідомих та зовсім не відомих творів про Бабин Яр, а й історичний контекст, в якому вони були написані, і як такий контекст впливав на цю літературу.

Наявна історіографія підтверджує те, що знищення українського єврейства було складовою частиною нацистського плану «остаточного розв'язання єврейського питання». Це була політика тотального вбивства цілого народу. Виходячи з неї всі без виключення євреї – чоловіки, жінки, діти, старі люди були приречені на загибель. Сам факт приналежності до єврейського народу обумовлював смерть людини. Євреїв вбивали не за їх політичні погляди чи якусь протидію гітлерівському режимові, а виключно за їх національну приналежність.

Історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що на даний час не створено спеціального наукового дослідження, присвяченого особливостям нацистської політики Голокосту та стратегіям виживання єврейського населення в рейхскомісаріаті «Україна». Опубліковані праці торкаються цієї проблематики здебільшого опосередковано, частково розкриваючи той чи інший її аспект, окремі дослідження містять недоліки методологічного і фактологічного характеру. Загалом джерельна база, яка формується сукупністю опублікованих матеріалів, дозволила суттєво доповнити існуючі напрацювання.

З другого розділу стає зрозумілим що належно не оцінена катастрофа українського єврейства, яке, за вироком німецького нацизму на чолі з Адольфом Гітлером, мало бути повністю і негайно знищене, а після цього мало б «остаточно» вирішитися і слов'янське питання. Знищення цілого народу, генетичне коріння якого сягає найперших джерел людської цивілізації, не

можна виправдати рішенням однієї чи декількох диктаторських систем. Нищення єврейства стало основою національної політики гітлерівської Німеччини, яка поставила його в центр усього державно-політичного, суспільного механізму. Це була найстрашніша Катастрофа з усіх цивілізованих епох єврейського існування, коли здійснювалось тотальне винищення єврейського народу. У своїй людоненависницькій політиці щодо єврейського народу Гітлер не знав меж жорстокості.

В роботі проаналізована роль гетто та таборів на теренах рейхскомісаріату «Україна», та їх роль у «остаточному вирішенні єврейського питання». Тюрми виконували дві функції: вони слугували місцем відбування покарання, з одного боку, або ж тимчасового утримання бранців інших категорій, своєрідним «транзитом у невідомість», останнім пунктом життя перед стратою, – з іншого.

У третьому розділі висвітлюються місця масових страт єврейського населення в період голокосту, зокрема, трагедії в Бабиному Яру, місцю у Києві, яке донині залишається сумним символом політики геноциду нацистської Німеччини. В роботі проаналізовані суто історичні аспекти репресивної політики щодо євреїв, для яких Бабин Яр став місцем колективного поховання. Також, частина розділу присвячена висвітленню Голокосту в м. Рівне. Нажаль, крім розстрілів в урочищі Сосонки в листопаді 1941 р., інші випадки екстермінації євреїв в академічній л-рі висвітлені дуже мало, а деякі локації знищення не вказані. В сучасній історіографії Голокосту всі факти вбивства євреїв в Рівному ще не досліджені, що є своєрідною білою плямою. У спробі локалізувати такі місця, в розділі наведені свідчення жертв (євреїв), спостерігачів (не євреїв).

Проаналізувавши джерела можна дійти висновків, що знищення цивільних громадян та військовополонених у м. Рівне провадилось шляхом масових розстрілів з автоматів та кулеметів, умертвління чадним газом, – у «машинах-душогубках», в окремих випадках людей живими закопували в могилах. Виокремлення точних кількісних втрат єврейського населення

Рівного в названих локаціях – надважке завдання. Ми можемо оперувати лише 17,5 тис. розстріляних жертв Голокосту в Сосонках, однак в інших локаціях, де євреї були вбиті разом з українцями, поляками тощо – це зробити неможливо. Наведена раніше дослідниками інформація про кількість в 22–23 тис. вбитих під час Голокосту євреїв в місті з розвитком досліджень повинна бути змінена в бік збільшення.

Також розглянувши Голокост єврейського населення в період окупації Херсонської та Миколаївської областей, можна дійти висновку, що, хоча сценарій винищення євреїв для всіх регіонів був єдиним, існує ряд відмінностей в реалізації даного плану на прикладі двох областей Південної України.

Заключний розділ дає змогу проаналізувати стратегії виживання євреїв в умовах Голокосту завдяки спогадам людей, які стали жертвами нацистських переслідувань під час Другої світової війни. Виходячи з розділу стає зрозумілим, що реалізація стратегій виживання для євреїв в ті часи була вкрай обмеженою, майже неможливою. Поодинокі випадки дивовижного врятування тільки підкреслюють характер тотального знищення євреїв на окупованій території України, яке мало лише особливості втілення у різних регіонах, а на загал призвело до загибелі 1,5-1,6 млн людей лише через національну ознаку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Бабий Яр: Документальные материалы / отв. ред. Ефрем Баух. 2-е изд. Тель-Авив: Мория, 1993. 172 с.
2. Бабий Яр: Книга памяти / сост. И.М. Левитас. К.: Изд-во «Сталь», 2005. С. 43–378.
3. Бабий Яр: человек, власть история: документы и материалы. В 5 кн. Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий / Составит.: Т. Евстафьева, В. Нахманович. К.: Вешторгиздат Украины, 2004. 730 с.
4. Бауер І. Реакції на Катастрофу. Тель-Авів, 1983. 166 с.
5. Геббельс Й. Последние записи (Дневник 1945 г.). Смоленск, 1993. 415 с.
6. Гросман В. Годы войны. М., 1945. 484 с.
7. Дубик М. Відображення стратегій виживання українських євреїв у листуванні жертв нацистських переслідувань з УНФ "Взаєморозуміння і примирення". Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст. / Голова редкол. В.А. Смолій. К. : Ін-т історії України НАНУ, 2013. Вип. 16. С. 88-93.
8. Еврейский народ в борьбе против фашизма: Материалы III антифашистского митинга представителей еврейского народа и III пленума еврейского антифашистского комитета в СССР. М.: Государственное издательство «Дер Эрмес», 1945. 150 с.
9. Живыми остались только мы. Свидетельства и документы памяти / ред. И Сост. Б. Забарко. К., 1999. 576 с.
- 10.Зверства немцев в Киеве // Правда. 1941. 19 нояб.
- 11.Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників на території України в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1986. 264 с.
- 12.Каминский Я. И. «Минувшее проходит предо мною...»: Избранное из личного архива / лит. запись Г. Л. Малиновой. Одесса: Аспект, 1995. 162 с.

- 13.Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. Наук.- док. вид. / Ред. О.Є. Лисенко та ін. К.; Львів, 2003. С. 417–422.
- 14.Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941-1944 рр.: Спогади, документи, факти / Ред.-уклад. Святослав Ситай. Рівне: О. Зень, 2013. 160 с.
- 15.Круглов А. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941-1944 гг. Часть I. Днепропетровск: Центр «Ткума»; ПП «Лири ЛТД», 2008. 240 с.
- 16.Ляховицкий Ю. Желтая книга. Свидетельства, факты, документы., Х.: Бенсиах, 1992. 150 с.
- 17.Ляховицкий Ю. М. Попранная мезуза (Книга Дробицкого Яра: Свидетельства, факты, документы). Харьков, 1991. 192 с.
- 18.Національні відносини в Україні у ХХ ст.: збірник документів і матеріалів / Упорядн.: М. І. Панчук, І. Л. Гошуляк, С. С. Діброва та ін. К.: Наукова думка, 1994. 558 с.
- 19.Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. (Збірник упорядкували: А. А. Батюк, І. Л. Бутич-керівник [and others] / За редакцією: П. М. Костриби [and others]). 1963. 486 с.
- 20.Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. Т. 1. М.: Юридическая литература, 1987. 688 с.
- 21.Очерки еврейского героизма. В 2-х тт. Тель-Авив – Киев.1994. 433 с.
- 22.Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. Смоленск: Русич, 1993. 485 с.
- 23.Преступные цели – преступные средства. Сборник материалов и документов. М., 1968. 399 с.
- 24.Смоляр Г. Мстители гетто. М.: Государственное издательство «Дер Эмес», 1947. 130 с.
- 25.Спектор Ш. Євреї Волині у період Катастрофи. Єрусалим, 1984. 172 с.
- 26.Стародинский Д. Одесское гетто: Воспоминания. Одесса: ТПП Хайнех. 1991. 169 с.

27. Суцкевер А. Из Виленского гетто: Воспоминания / пер. О. Л. Хайкиной, Н. А. Шварцмана. М., Екатеринбург: Центр и Фонд «Холокост»; МИК, 2008. (Российская б-ка Холокоста). 191 с.
28. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Ли́ра», 2011. 140 с.
29. Трачук А. Періодика на Волині в рр. 1941 – 44 // Літопис Волині. Нью-Йорк - Буенос Айрес - Вінніпег. 1956. Ч. 3. С. 100-101.
30. Тур Т. Правда про Бабин Яр: Документальне дослідження. К.: МАУП, 2006. 23 с.
31. Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): Сб. докум. и матер / Ред. Ицхак Арад. – Иерусалим: Яд ВаШем, 1992. С. 355.
32. Черная Книга. К., 1991. 167 с.
33. Чорний Б. Літературні свідчення масового знищення євреїв у Бабиному Яру. Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 24–25 жовтня 2011 р.) / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. К.: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2012. С. 210 с.
34. Эренбург И. Война: [в 3-х тт.]. М.: ОГИЗ; Гослитиздат, 1942-1944. [Т.1]. Июнь 1941 г. апрель 1942 г. 1942. 384 с.

Література:

35. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945). Днепропетровск; Москва: Центр «Ткума»; «Ли́ра ЛТД»; Центр «Холокост», 2007. 816 с.
36. Арад И. Холокост: катастрофа европейского еврейства (1933-1945): сборник статей. Иерусалим, 1990. 366 с.
37. Бабий Яр / отв. ред. Ефрем Баух. Израиль: Бат-Ям, 1981. 100 с.
38. Бабий Яр: Человек. Власть. История : Украинский центр изучения истории Холокоста. К.: Вешторгиздат Украины, 2004. 730 с.

- 39.Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012. 256 с.
- 40.Бауер І. Голокост: деякі історичні аспекти. Тель-Авів, 1987. 199 с.
- 41.Бахрах Ц. Антисемитизм в новое время. Тель-Авив, 1991. 211 с.
- 42.Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р./ пер. з англ. Д. Аладька. Рівне: Волин. береги, 2017. 168 с.
- 43.Беркгоф К. Бабин Яр у західній кінематографії // Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд. Матеріали міжнародної конференції (21–22 листопада 2009 р., Вінниця). К. [Б.в.], 2012. С. 101-106.
- 44.Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. К.: Критика, 2011. 455 с.
- 45.Богунів С. Використання праці радянських військовополонених у промисловості та сільському господарстві під час нацистської окупації України., З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. С. 326–339.
- 46.Боляновський А. Українські військові формування у збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів: ЛНУ ім. І.Франка, Канадський ін-т українських студій Альбертського ун-ту, 2003. 686 с.
- 47.Брік О. Українсько-єврейські взаємовідносини. Вінніпег, 1961. 165 с.
- 48.Буцько М. О., Кравчук М. И. Погребинский М. В. Летопись народного подвига. Вестник Академии наук УССР. 1970. №12. С. 105-111.
- 49.Винокурова Ф. Фонди державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941 – 1944 рр.: дисертація канд. іст. наук: 07.00.06. Державний комітет архівів України; Український науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства. К., 2003. 225 с.
- 50.Война Германии против Советского Союза (1941 – 1945) / под ред. Рейнгарда Рюрупа. Берлин: Аргон, 1992. 285 с.

- 51.Вронська Т. В. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України// Український історичний журнал. 2013. № 1. С. 92-105.
- 52.Гончаренко М.О. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941-1944 рр.). ПереяславХмельницький; К., 2011. С. 412.
- 53.Гончаренко О. М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941 – 1944 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. 212 Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2005. 270 с.
- 54.Гриневич О. Холокост на Миколаївщині в 1941-1944 рр. //Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 2. Історичні науки. Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2002. С. 136-138.
- 55.Гутман И., Шацкер Х. Катастрофа и её значение. Иерусалим, 1990. 271 с.
- 56.Данильчук В. До проблеми порятунку євреїв рівненського регіону під час Другої світової війни на роботах у Німеччині та в статусі військовополонених // Голокост і сучасність, 1 (11), 2014. С. 9–23.
- 57.Деко О. Кедойшім: повість-хроніка Шепетівського гетто. К.: [б.в.], 1995. 110 с.
- 58.Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упор. М.Г.Дубик. К., 2000. 304 с.
- 59.Дроб'язко Л. Є. Бабин Яр. Що? Де? Коли? Київ: Кий, 2009. 55 с.
- 60.Євстаф'єва Т.О. Трагедія Бабиного Яру крізь призму архівних документів Служби безпеки України // Архіви України. 2011. № 5. С. 137–158.
- 61.Єлисаветський С. Я. Євреї в антифашистському Опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // Український історичний журнал. 1995. С. 59-73.
- 62.Єлисаветський С. Бердичевська трагедія. К., 1991. 140 с.
- 63.Зельцер А. Тема «Євреї в Бабьєм Яру» в Советском Союзе в 1941 – 1945 годах // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали

- міжнародної наукової конференції (Київ, 24–25 жовтня 2011 р.) / редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. К.: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2012. С. 83–100.
64. Каменський Д. Гітлерівська окупація України 1941-1944. Милуоки, 1956. 212 с.
65. Коваль В. Путь к Бабьему Яру (геоманский антисемитизм: история, теория, полшика). АН України: Інститут історії України. Історичні зошити №5, К., 1991. 169 с.
66. Коваль В. С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма. 2-е изд., доп. К.: Наук. думка, 1989. 624 с.
67. Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. К.: Наук. думка, 1979. 136 с.
68. Коваль М. В. Історія пам'ятає: Кривавий шлях фашистів на Україні. К.: Політвидав України, 1965. 112 с.
69. Коваль М. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941-1944). Український історичний журнал, 1992. С.25-32.
70. Козирева М. Участь німецьких колоністів у масовому знищенні єврейського населення на території Миколаївщини під час фашистської окупації // Шестые запорожские еврейские чтения. Запорожье, 2002. С. 153-156.
71. Король В., Кучер В., Мигрин Г. Без строку давності. Трагедія Бабиного яру. К., 1991. 111 с.
72. Круглов А. И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольский, 1997. 100 с.
73. Круглов А. Катастрофа украинского еврейства: Энциклопедический справочник. Харьков : Каравелла, 2001. С. 745.
74. Курило Т., Химка І. Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою В. В'ятровича «Ставлення ОУН до євреїв: Формування позиції на тлі катастрофи». Т. Курило, І. Химка // Україна модерна. 2008. № 13. С. 252–265.

- 75.Лапенко С. Гетто в Україні як засіб «розв'язання єврейського питання» під час Другої світової війни. *Acta studiosa historica*. 2014. 22-41 с.
- 76.Левикін В. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.* К.: Наукова думка, 2011. Кн. II С. 340-385.
- 77.Левитас Ф. Шимановский М. Бабий яр. Страницы трагедии. К., 1991. 224 с.
- 78.Лисенко О. Соціальне становище радянських військовополонених у роки Другої світової війни // *Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років (Матеріали міжнародної наукової конференції 2-4 червня 2006 р).* К.: Парламентське вид-во, 2008. С. 86-95.
- 79.Мантика-Степанов Л., Олексин, Ю. Ганьба ХХ ст.: з кривавої епопеї «Галицько-Волинська трагедія». Рівне: ТЗОВ «Асоль».
- 80.Медведовська А. Ф. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара. Д., 2016. 239 с.
- 81.Медведовська А. Ф. Меморіалізація Голокосту в Україні протягом другої половини ХХ ст. // *Панорама політологічних студій*. 2014. Вип. 12. С. 276-282.
- 82.Мельников Д. Е., Чёрная Л. Б. Преступник №.1 Нацистский режим и его фюрер. М.: Новости, 1991. 464 с.
- 83.Мицель М. Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра // *Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі*. 2007. № 1 (2). С. 9-30.
- 84.Мірчук П. Зустрічі й розмови в Ізраїлі. Нью-Йорк - Торонто - Львів. 1982. 315 с.
- 85.Нахманович В. Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г. Киева 1941–1943 гг.: Проблемы хронологии и топографии // *Бабий Яр. Человек. Власть. История*. 1990. С. 94–98.
- 86.Пагіря О. Місця нацистського терору на території Рівненської області, 1941–1944 рр. 2009. 122 с.

87. Панківський К. Роки німецької окупації (1941-1944). Нью-Йорк, 1965. 134 с.
88. Пащук І. Рівне. 1283–2003. Історико-краєзнавча хроніка. К., 88 с.
89. Пентер Т. Під слідством за співпрацю: судові переслідування колаборантів у СРСР після Другої світової війни та злочинів у Бабиному Яру // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 24–25 жовтня 2011 р.) / Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий. К.: Укр. центр вивч. іст. Голокосту, 2012. С. 189–197.
90. Першина Т. Фашистський геноцид на Україні. 1941–1944. К.: Наукова думка, 1985. 172 с.
91. Петровська К. Мабуть Естер / [пер. з нім.]. Чернівці: Вид-во «Книги ХХІ», 2015. 228 с.
92. Південно-східна Волинь: наука, освіта, культура: Матер. регіон. наук.-краєзн. конф. / Редкол.: Осінський В.Г. (гол.), Журко О.І. (наук. ред.), Блажевич Ю.І. та ін. Хмельницький: Поділля, 1995. С. 201.
93. Подворняк М. Вітер з Волині. Рівне: ПП ДМ, 2009. 248 с.
94. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Укл. В. Абрамова, Г. Вітряна, І. Гарнага, І. Кириченко, Ц. Фірштейн. Львів: Каменяр, 1969. 415 с.
95. Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів // Голокост і сучасність. 2009 № 1(5). С. 47–59.
96. Подольський А. Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941-1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05. Нац. акад. наук України. Ін-т нац. відносин і політол. Київ, 1996.
97. Полищук С. Купель на площаді. Одеса, 1995. 213 с.
98. Полонному 1000 років: Матер. міжнар. наук.-практ. конференції 15–17 червня 1995 р. м. Полонне / Редкол.: Винокур І.С.(гол.), Слободянюк П.Я., Трубочанінов С. В. (наук. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 69.

99. Попович М. Еврейский геноцид на Украине // *Философская и Социологическая Мысль*, 1994. С.160-164.
100. Проэктор Д. М. Фашизм: путь агрессии и гибели. М.: Наука, 1989. 584 с.
101. Радченко Ю. Ю. *Нацистський геноцид єврейського населення України на території прифронтової зони (1941-1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Х., 2012.*
102. Семиряга М. И. *Антифашистские народные восстания. АН СССР. М.: Наука, 1965. 267 с.*
103. Семиряга М. И. *Тюремная империя нацизма и ее крах. М.: Юридическая литература, 1991. 384 с.*
104. Смыслов О. *Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях. М.: Вече, 2014. 448 с.*
105. Стельникович С. *Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2015. 592 с.*
106. Сугацька Н. В. *Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941-1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаївський держ. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. Миколаїв, 2006.*
107. Сугацька Н. *Масове знищення єврейського населення в сільській місцевості на півдні України в період німецької окупації (1941-1943 рр.) // Південний архів: Іст. Науки : Збірник наукових праць. Херсон, 2006. Вип. 2. С. 280-284.*
108. Сугацька Н. *Трагічні події на Миколаївщині (1941-1944 рр.). Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2010. 44 с.*
109. Суровцев О. А. *Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2006.*
110. Тідеманн Г. *Бабин Яр: Критичні питання та коментарі. [пер. з нім.]. Tübingen: Ernst Gauß, 1994. Режим доступу: http://babiyarkiev.blogspot.ru/2011/09/blog-post_03.html*

111. Химка І. Краківські вісті про євреїв. До історії українсько-єврейських взаємин у роки другої світової війни // Філософська і соціологічна думка. 1994. № 5–6. С. 11-19.
112. Хонигсман Я. Катастрофа Львівського єврейства. Львів: [б. в.], 1993. 46 с.
113. Чайковський І. Українські періодичні видання у Другій Світовій війні. 1939–1945 / Ред. і допов. М. Кравчука. Філадельфія, 1976. 313 с.
114. Шварц С. Евреи в Советском Союзе с начала Второй мировой войны (1939-1945). Нью-Йорк, 1966. 174 с.
115. Шульмейстер Ю. Гитлеризм в истории евреев. К.: Политиздат Украины. 1990. 255 с.
116. Щупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. 2017. Вип. 27. С. 240-303.
117. Dawidowich L. The War against the Jews 1933-1945. Toronto; New York; 1986. 155 p.
118. Fine H. Accounting for Genocide. New York, 1979. 134 p.
119. Himka J.-P. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine. J.-P. Himka / Bringing the Dark past the Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe / J.-P. Himka, J. Michlic (Ed.). University of Nebraska Press, 2013. P. 626–661.
120. Himka J-P. Debates in Ukraine over nationalist involvement in the Holocaust, 2004–2008 // Nationalities Papers. V. 39. № 3, May 2011. P. 353–370.
121. Huhczak T. Ukrainian Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupation Ukraine during World War II: History and its Aftermath. Edmonton, 1986. p.39-57.
122. Tanklevski M. Der kiever khurbn. Eynikayt (Куйбышев-Самара). 1943. 15 April. С. 2.
123. Welzer H. Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder warden. Frankfurt a. M: Fischer Taschenbuch, 2005. 323 s.